

ՀԱՆԳԻՍՏ

Հ. ԱՐՍԵՆԻ Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ

ՆՈՐՈՅ ՔԵՐԴՈՂԱՀՕՐ

Սուրբ են օրէնք հանգուցելոց և անդրժեյի իրաւունք զերեզմանաց. մանաւանդ որ զայնպիսի ծածկեն այր՝ որոյ անմահութեան յերկրի կան. խազոյն ծաւալեցաւ նսիհ, քան թէ մահուն չլուկ. և մինչդեռ հրահանգք պարկեշտութեան կրօնիցն զոր ընտրեաց 'ի կենցաղումս՝ սիրեն տակաւին զլուսթիւն համբուրել, արդարակորով հայրենիք՝ որ 'ի համբաւուց առաքինի ծննդոցն բարգաւաճեն, ոչ զանգիտեն կալ անկուիւ հակառակ՝ թաքնասէր կրօնից, պահանջել զմասն հռչակի հրաժարելոյն. 'ի քաջալերս ազգի՝ յորմէ բուսան, և 'ի հաւատս վերնախնամ տեսչութեան՝ եթէ ոչ իսպառ բարձի թողի առնէ զվաղ ուրեմն բազում մասամբք տըն. տեսեալն յիւրմէ տուն որդւոցս թորգումայ, այլ և այսպիսեօք՝ և 'ի հեռաւոր դարս՝ հանճարափայլ արամբք՝ յայց ելանէ ժողովրդեան և լեզուի քաջ 'ի բաց նախնականի: Հատուցուք ուրեմն, թէպէտ և համառօտս, զհարկ զայս սեփականութեան տոհմիս՝ օրում պարտականս եմք յետ հոգեծին մօրս՝ եկեղեցւոյ. տացուք լուսթեամբ՝ զԱստուծոյն Աստուծոյ,

և անօր ինչ ձայնիւ՝ զհայրենեացն առ հայրենիս . յորմէ ընկալեալ իսկ զսա յաւանդ և յորդեգիրս՝ Ուխտ Մխիթարայ, անոյց և զգուեաց 'ի սկըլբանէ դարուս, վաթսուն և վեց ամ . մետասանամենի ընկալեալ յանցաւոր յաշխարհէս և եօթանասունեօթնամենի աւանդեալ առ անանցականն .

ի հնարուն և 'ի մեծապանծ տոհմէ շառաւեղեալ ըստ աւանդութեան և հայրանուն կոչմանն՝ 'ի Բագրատունեաց, զազնուաց և զվեհից ակն յանդիման բերէր նա յինքեան կերպարանս, և հարեանցի անգամ նկատողաց աչաց՝ երևեալ փառացի և ուշեղ . զուխ ըստ նախնեաց փիլիսոփայից ունելով քաջ ճակատաւոր, աչս բանաստեղծականս եռանդնանկարս, և հայեցուած՝ (եթէ ներեսցի յանսրբոց 'ի սուրբս առնուլ նմանութիւն) որմզդական իմն և ամպրոպային, ահեղ և զուարթ, և ընդ հասակին յառաջատուութեան՝ ծաղկեալ պատկառելի ալեօք՝ որ 'ի նահապետական յանգէին փաղփեալ սպիտակութիւն . յարմարագոյն դիմացն ունելով և մարմին պնդակազմն և զուգապատշաճ . որպէս ճարտարակուռ աշտարակ 'ի քաջադիրտակ բարձրաւանդի . որոյ տեսիլ զնեղքին ամրութիւնն և զհաստատութիւն ինքնին յայտ առնիցէ : Եւ էր իսկ այս քաջածանօթ որոց ընկերակից եղեն նմա, կամ հանդիպեցանն կենակցութեամբ և տեսութեամբ, և որք միանգամ վայելցնին յարգասեաց հարուստ հանճարոյն և 'ի պրակաց գեղեցկագիր մատանցն . զորս մահ և եթ դադարեցոյց, այլ լուծանել և լքուցանել ոչ բաւեաց ցյետին աւուրս կենացն, ոչ զամրոստեան մատանցն՝ և ոչ զանվտիտ մտացն կորովս : Որպէս զի եթէ որ աստուատ յետս ընդգէմ՝ 'ի վերջին երկասիրութենէ գրչին ցառալին ծնունդս նորին ակն արկանիցէ, ոչ կարասցէ ոչ հիանալ ընդ համազօր և համակարգ յարահոսել հօր հանճարոյն, և ընդ կուռ և աննկուն բանակարգութիւնն . նշան և թարգման բազմազան և աղամանդեայ ամանոյ ուղղոյն : Ոչ իշխեսցէ բանասէր որ և հայրենասէր ժխտել թէ արդարև սա մի 'ի վեհագունից մտաւոր արանց երևելոց յազգիս Հայոց, և 'ի կարի քաջ յառաջադէմն հայկաբանից . մի 'ի սակաւուցն ընտրականաց, և գոգլիր յաննմանիցն և յանհաւասարելեաց : Որպէս զի, ըստ իս, եթէ դասակարգել զսա կամք իցեն 'ի շարս քաջալեզու ազգայնոց արանց հայկախօսից հայրենագիտաց, շար՝ ոչ միայն մեզ պանծալի այլ և ամենայն հրահանգեալ մտաց, հարկ իցէ թողուլ զկնի սորա և գյառալեալսն քան զինքն առ մեզ տիօք և փորձիւ, զիւր իսկ վարժապետն զթովմաճան և զընտրագոյն ևս քերականն Աւետիքեան, և անցանել սրանալ զերեքտասան յոբելինօք ամօք, և յ'ժի դար անդր 'ի վեր ելանել յաւուրս ներսիսեանց և Գրիգորիսեանց : տի նա գուցէ և անդրագոյնս ևս համարձակել, և 'ի նոյն իսկ յոսկեղինիկն դար դպրութեանց մերոց միսիլ 'ի ցանկալին յայն, և աւաղ, 'ի յոյժ համառօտեալ ժամանակ թարգմանչացն մերոց առաջնոց, 'ի վարժոցս Սահակայ և Մեսրոպայ և նոցին ձեռնասուն աշակերտաց : Այսպէս իմն ինձ թուի, եթէ 'ի պարգևել և յառաքել բարձրելոյն յերկիր և 'ի տաճար հայկական բախտի՝ զաւագ որեարն զայն հայակոյտ հանճարեղաց, զՄովսիսեանս և զԴաւթեանս, զԵղնակն և զԵղիշէն, նհանջեալ կալաւ թաքոյց 'ի դարանակալ խանութս շտեմարանաց արարչութեան իւրում՝ հոգի մի 'ի պայծառ և 'ի կայտառ հոգեաց անտի, 'ի դասընտիր անձանցն՝ որք և յանշըքանալ ազգիս ըստ քաղաքական հրահանգաց, տաժեցին և տաժեն տա-

կաւին զոգի ազգութեան, աստուածախառն շնորհիւ հայերէն դպրութեանց. որով և 'ի հոյս ազանց՝ տրոփէ և արդ սիրտ հայկազին. որով և սիրելագոյնն զիւցազանց, նախահայր նոցին՝ Հայկն՝ 'ի քառասուն և յեսուն դարուց խաւ 'ի խաւ հնութեանց արծարծեալ պայծառագոյնսն շողէ յոգիս, քան համանունն իւր (Որինն) 'ի համաստեղութիւնս երկնից. մանաւանդ զի առ մեզ ուրեմն նորահրատ փայլատակեալ թափեցաւ ել 'ի խանդավառեալ մտաց և 'ի քերդողական գրչէ երգչին իւրոյ և մերոյս Հեղինակի:

Ի քաջանշան ժամանակի առաքեալ մտեալ յաշխարհ հոգիս այս քաջանշան՝ գուցէ և ել դարձաւ 'ի նշանական ինչ ժամանակի. ծնեալ 'ի սկիզբն նորոգման պատմական ժամանակաց ազանց՝ յամի ծագման բազմաշեղեղ այլափոխութեանց աշխարհին փռանկաց՝ որ զամենայն Եւրոպէ՝ զսիրտն լրութեան երկրիս՝ կերպարանափոխ արարին, և 'ի տարւոյս յայսմիկ 'ի միաւորութեան իտալիոյ՝ ուր եկեացն քան զ'40 ամ, վճարէր զկենցաղն. ձգեալ աւուրս ընդ արս հոյակապս՝ որք յեղանակեցին ըզդարս մեր 'ի զանազան աշխարհս. նոցին ինքն սա ճանաչող և դատող, իսկ եթէ առ 'ի նոցանէ, քաւ 'ի սակաւուց՝ անծանօթ մնացեալ, ոչ ինչ ստնանիցէ այս մեծութեան արժանեաց նորին և պարծանաց մերոց հայրենեաց. որում մի և այս յարկածիցն է՝ ըստ վայրավատին աստանդութեան որդուցն՝ թաքունս և անյայտ կամ անփառունակս նոցին մնալ: Զի եթէ այսպիսոյ առն՝ էր ծնեալ և երևեալ յօտար ազգս, ոչ երկբայիմ հանդիպել նմա և հանդիսանալ ընդ նախադասս յակադեմեացն պանծացելոց, և կամ ընդ ձեռներեց և մեծագործ մարդկան. այլ առաւել սիրեմ և խնդամ ընդ ոչ եղելութիւնն առ նոսին. քանզի համարեալ հաւանեալ ունիմ թէ աւելի քան առ նոսս՝ առ բազմաթիւքն և մեծազօրքն, առ մերս ազգ փոքր և նուազեալ՝ մեծագործեաց սա: Եւ ոչ 'ի սակի բաղդատութեան ասեմ զայս, այլ գլխովին և յարդիւնս. քանզի ուշի ուշով նկատեալ 'ի տաղանդս մտացն և 'ի հանճար՝ որով առաւելն փայլեաց, — զգեղեցիկ դպրութիւնս ասեմ, ըստ բանաստեղծական, քերդողական և քերականական հրահանգաց. — 'ի բարգաւաճանս հայերէն լեզուիս և յարձակն բան և 'ի չափական, և յանրաւ ճոխութիւնն՝ զոր յայն յաւել՝ որ ինքնագիր մատենիւք և որ զուգապատիւ նոցին թարգմանութեամբք յօտարացի դպրութեանց, ո՞վ ոք արդեօք դանդաղիցի և զսա ընդ հոչակագոյնս 'ի մատենագրաց ԺԹ դարուս համադասել. կամ ո՞րք 'ի մեծանուն և 'ի պանծացեալ գրչաց անտի՝ որք ընդ սմա կեանս վարեցին՝ այնքան երախտագործ և օժանդակ գտաւ առ հայրենի ազգին վարժեար, որպէս առ մերս հայերէն դպրութիւն՝ իմն Բագրատունի: Ուսումն լեզուաց՝ ոչ սակաւ հասարակեալ այժմ և 'ի մերում ազգիս՝ զիւրեսցէ մերայոցս զայս քննութիւն և համեմատութիւն, եթէ հաւասար օտարայն գիտիցեն 'ի պատուի ունել և զբնիկան, և ոչ առ անարգ ունիցին զընտանին մարգարէ. կամ թէ չիցեն դռնչեալ ականջօք յորոտալոյ մեծամեծ փողոց համբաւուց ազանցն այնոցիկ՝ որք զօրաւիզն և նաւթճիւ գիտութեանց՝ ունին և զգօրութիւն և զհարստութիւն քաղաքական, և մեծափառ և՛ զինքնօրէն ազատութիւնն: Այլ ես հաւատամ, թէ 'ի յառաջել և ևս ժամանակաց և մտաց մերասերից, ծանիցի Սա՝ զորմէ բանս է, կամ

նոր պարագլուխ և հանդիսադիր քաջաց և ստոյգ հայկաբանից և թարգմանչաց, և կամ հրաշափառագոյն ևս մենութեամբ՝ անհուպ և անմատոյց մնացեալ 'ի հետևողացն, օրինակ իմն նկարագրեալն 'ի պատմագրէն մերմէ և յառաջին ֆերդողահօրէ՝ Այրարատեանն այն « լեռնն արեգակն աճեմ սպիտակափառ և ուղղորդ յերկրէ բուսեալ, . . . ծեր ոմն արգարև լեռնն 'ի մէջ երիտասարդացեալ լերանց »:

Ոչ վարկաբարձի բառից և բայից հմուտ և հետամուտ ֆերդողս մեր և ֆերդողահայրս նոր, այլ առաւել ևս Բանին սիրող և սքանչացող. և այս թէպէտ ըստ բազմազան զօրութեան հանճարոյն, և թէպէտ ըստ կարգի և պատշաճի նուիրական և աստուածանուէր կենացն: Եթէ բանաստեղծ ծնեալ, սակայն և իմաստասէր եղեալ. և ոչ լոկով ջանիւ, այլ բնաբոյս իմն բերմամբ. յամենայնի առ հաստատունն գիտութիւն և ըզձացեալ և ձգտեալ. և որքան ըստ քերդողական աշխուժիցն և ցնորից՝ յարաթիւ և բարձրաճեմ, նոյն և 'ի քննութիւնս և 'ի խօսս խորամուխ և խնդրախոյզ մեծամեծաց և զարմանալի օրինաց բնութեան և դաղտնեաց. որպէս զի եթէ օրէն իցէ ասել, զլիով եռանդեամբ օգապարիկ լինէր ընդ միւսսայս, այլ ոտից հետս 'ի տրամական հաստատուն երկրի խնդրէր. իսկ թեզքն՝ ոչ ընդ օգս կոծէր 'ի զուր, այսինքն է ոչ բերիւր յանստոյգ գիտելիս. սարաւոր 'ի կարծեաց և 'ի թուեաց. և ոչ մի ինչ փոքր և դուզ նաքեայ չէր նմա սիրելի, ոչ 'ի նիւթս և ոչ յիմաստս. վասն որոյ և ոչ միայն չառնոյր չունէր սնոտիս ինչ 'ի նիւթականաց և 'ի զօսականաց, այլ և ոչ գիրս (որ յար քնթեռնոյրն և գրէր գիրս), թէ ոչ զհռչակեալն ընտրութեամբ: Վկայ ինձ իմաստասիրական ախորժակացն և հանճարոյն՝ թարգմանութիւնք գրոց բանական արուեստին Սոաւէի, որով նախ առաջին եմոյծ 'ի մեզ կշռադատեալ բառս փիլիսոփայական լեզուի, նկարագիրք բարուց թէոփրաստեայ, և ինքնահիւս մատենիկն Արուեստ ուղիղ խորհելոյ և խօսելոյ. նա և եթէ քաջ միտ դիցուք՝ և այլքն ևս յերկասիրութեանց իւրոց և 'ի բնիկ արտադրութեանց՝ հիմնեալք են 'ի սոյն. երկղքին Հայ ֆերականութիւնք և միւսն մեծ քերականն զաղղիարէն լեզուի, յորում և զհայերէն քերդողութեան արուեստն աւանդէ համառօտ, զոր երկարագոյնս պատրաստէր յապայն հրատարակել. և ամենայն իսկ թարգմանութիւնքն՝ վկայ են նմին իմաստասէր մտաց, քաղեալք յընտրից և 'ի գերագոյն ծննդոց հանճարոյ փայլեցեւոց առ հինս և նորս ազգաց:

Սակայն հարկ է խոստովանել՝ զի քան զբնական և զարուեստի գիտութիւնս՝ վերադասէր, կամ ըզձակեալ լինէր առ գեղեցիկն մտաւոր և առ բանակարգութիւն վայելուչ, ըստ իւրոյ հայրենաստուր լեզուին. և հաւասար բաժանեաց և ծախեաց զկեանսն՝ գոգ վաթսուն ամ՝ յընթերցումն օրինակագիր հեղինակաց գրոց արտաքնոցն ճարտարաց առ 'ի հաւաքել 'ի լայնութեան փեթակի մտացն՝ նիւթս երփն երփն իմաստից և շնորհաց, և 'ի քննութիւն, 'ի կրթութիւն և 'ի հաւաքումն ոճոյ հայկական լեզուիս յատակութեան. յոր սակս ոչ միայն ընդ ամենայն առ մեզ հասեալսն 'ի մերոց բնիկ նախնեաց էանց վերծանութեամբ և մանր քննութեամբ, այլ և մինչև ցլետին ամս և ամիսս՝ որ ինչ նոր գտանիւր ուրեք կամ՝ յոմանց բան և բառ, զամենայն անվրէպ առնոյր 'ի փորձ և 'ի քնին,

և 'ի վար ևս արկանէր 'ի բաղմապատիկ գրածսն և թարգմանածսն . այլ և ոչ մի բառ կամ վանկ՝ մինչև ընդ երկար փորձեալ և ստուգեալ : Եւ որպէս 'ի սեփականիս մերում լեզուի՝ նոյն և յօտարսն , զորս գիտաց քաջ նախամեծար առնել , խորամուխ և քաջահմուտ լինէր , և զիւրաքանչիւր զնոցին յատուկ ճաշակսն և զգայր և վայելէր , և տայր վայելել այլոց . գրեաթէ հաւասար հմուտ յոյն և լատին և իտալացի և փռանկ բարբառոց , յորոց յերկոսին նորա՝ խօսէր անսայթաք և ոճով 'ի զարմանս և 'ի գովութիւն բնիկ նոցին ազգայնոցն : Իսկ հասարակաց վկայ յայտոսիկ ներկուռ տեղեկութեանն և յիւրականին անհամեմատ հմտութեանն՝ եթող զբաղմապատիկ թարգմանութիւնսն . որպիսիք , 'ի յունական լեզուէ՝ Հովնէր , Ոլումպիական տաղք Պիկնարուսի (կորուսեալք) , ձառք Դեմոսթենի և Եսքիլեսայ 'ի Պաւկի , ընտիրք յողբերգութեանց փափկախօսն Սոփոկլի . 'ի լատինականէ՝ Մշակականք Վիրգիլեայ , Արուեստ քերթոքեան Որատեայ , ճառք Կիկերոնի ընտրանաւ , Պատմութիւն Յ. Կենսարոշ , յետին և թերակատար վաստակ գրչին . — 'ի փրանկաց լեզուէ՝ փոքր-Քառասունորդք Մասիյոնի , Դաւթանական ճառք Պոսիւեդայ , ընտիրք յողբերգութեանց Ռասինի և այլոց . — յիտալականէն՝ Ողբերգութիւնք Ինչ Ալֆիերեայ , տաղք քնարերգակք , որպէս Գերեզմանք Փոսկոլեայ , և այլն . այլ և յանգլիականէն , յոր լեզու չէր որպէս յայլսն հմտացեալ , համայն և այնպէս ոչ պակաս 'ի կատարեալ հմտից՝ ընծայեաց զչքնաղ թարգմանութիւն Միլտոնի Դրախտին Կորոնուելոյ : Ուրովք ոչ միայն լոկ ճաշակու , այլ որպէս բանիս կարգ է ասել խնջոյս խահամբս յարդարեաց մերայոցս , յօտարացն անտի յեղեալ 'ի հայ ըզքացոր քերդուածս և զվսեմ և զհզօր ճառս և խօսս . որովք և բնկին մերում հայկական բարբառոյ՝ յաւել շնորհս նորանորս և չքնաղ պաճուճանս , գուցէ առաւելեալ քան զհին թարգմանիչսն՝ ձեռնարկութեամբն 'ի նոր լեզուս , որք ոչ ըստ հնոցն դիւրագոյնք գտանին փոխանցել 'ի մերս կամ յայլ հին լեզուս . այլ սա գիտաց քաջիկ տալ նորոցն զվսեմական կերպ հնութեան , մանաւանդ որ հրաշալին ևս է՝ զգեցուցանել հնոյս զառուգութիւն նորութեան , ոչ յանկարծաշարժ մեղեան մոգիչ մատամբք , այլ քառասնամեայ երկարատու քրտամբք և տքնութեամբք : Քանզի և յամենայն երկասիրութիւնսն և յինքնագիր և 'ի թարգմանածոյ՝ զայս ուշ նպատակի ունէր մեծաւ և յամառեալ իմն պնդութեամբ , յստակել ազնուացուցանել , 'ի նախնին և յընտիր տարալ և 'ի ձեռնածանել զհայերէն խօսս և 'ի տաղականն և 'ի հետեակն բան . յոր ոչ սակաւ սատար ընծայեցին ինքնաստեղծ մատեանքն՝ ուրոյն 'ի մոսաւոր արդասեաց իւրեանց , երեքին մանաւանդ , Տաղքն , մեծ Քերականութիւնն վարդապետաց և Հայկն , զորս և 'ի զէպ է իսկատիպ գործս և գլուխս գործոց անուանել իսկատիպ առնս և հեղինակիս . և որոց մէն՝ միոյ առն թերեւ շատ էր յանմահ անուն , այլ անբաւական առ մերս Բագրատունի :

Անկեքելի քան զհասակն կորով խելացն և կայծք հանճարոյն , վաստակ և տուկ անդուլ՝ հաւասարք իմն խաղային և յորդէին 'ի նմա՝ որպէս 'ի մշտաբուղի աղբերէ զամս վաթսուն . և ծայրացեալն իսկ ծերութիւն մերձ ութսնամենի՝ չածէր ինչ ստուերածս իմաստնաճեմ մտացն և շարժվարժենի մատանցն , ընդ որոց կորզան անցանէին տակաւին սո-

փերը սոփեստիցն Աթենայ, մինչդեռ 'ի հեռուստ յանտեսից կարթել
 գնոսին կարկառէր կարկամեալ դաստալն մահու. և 'ի յետնումն ամի
 կենացն տապանադիրը տողեալք 'ի սրտառուչ յիշատակ իւրոց ձեռնա-
 սուն սանուցն և վաղավաղման խայրեաց ազնիւ տոհմին Տիւզեան, դող
 զառաջին երիտասարդութեանն աշխոյժս և փափկութիւնս բանից. և ըզ-
 դացուածոց յանդիման կացուցանեն: — Այսքան հեղձ և դիւրարեկ է
 հողապատեանս մեր գոյակ, անհաւատարիմ ընկեր մտաց և սրտի, որը 'ի
 բազումս բազում անգամ ցվախճան կենաց և չնչոյ՝ զմանկական առու-
 գութեանն և զեռանդեան պահեն չնորհս, յառհաւատչեայ տիրատիպ ան-
 մահութեանն իւրեանց: — Զոր և մեր 'ի սմա տեսեալ և օժանդակ նմին
 զպնդակազմութիւն խառնուածոյն և զչափաւորութիւն սակաւապէտ կե-
 նացն, յուսայաք յերկարել և յարանալ նմա 'ի գեղեցիկ վաստակսն .
 յոր ոչ միայն 'ի ցանկալի առանձնութեան խաղաղաբնակ մենաստանիս
 պարապէր, այլ և անդ ուրեմն 'ի բազմազբաղն 'ի բազմածովն քան ըզ-
 ծով՝ 'ի Բարեղոնի արևելեան աշխարհաց, որ զյոգունց՝ գիտէ գեղեկել
 զգլուխս և զառածեցուցանել յօտարոտիս: Այլ սորա և անդանօր զբա-
 ղանք, քանզի և եկեաց իսկ անդէն ոչ պակաս քան զբառորդ մի դարուս,
 կամ յօրինուած և յերկւած ըստ մասնէ վերոյիշեալս գրոց, և այլոց
 ևս՝ զորս համաճարակ պատուհաս քաղաքին այնորիկ՝ հրդեհն ամենա-
 կուլ՝ բնաջինջ լափեաց և աճիւնացոյց, զերկունս արուորագոյն տիոց նո-
 ըին. — կամ դաստիարակութիւն Պայազատաց ազնուաշուք գերդաստա-
 նին, և կամ քահանայական աստիճանին սեփական և վայելուչ տնտե-
 սութիւնք, քարոզութեամբ և այցելութեամբ հոգւոց. յորս մանաւանդ
 թեակոխէր առ երկրորմաք եպիսկոպոսապետօք կաթուղիկեայ բաժնիս
 Հայոց. ուր և հրաւիրեալ երբեմն կալ զլուս ըստ քաղաքական հրահանգաց՝
 Ազգապետութեան անուամբ, կամ երեսփոխան 'ի դուռն արքունի, բացէ
 'ի բաց հրաժարեաց. շատ վարկուցեալ զիւր զվաղնջուց յօգուտ ազգին
 յերկար և դժուարին ձմեռնատանջ ուղեորութիւնն մինչև 'ի սառնապատ
 գահանիստն ինքնակալին Հիւսիսոյ: — Եւ յորժամ յետ այնորիկ հարկքն
 ինչ բռնադատեցին զնա ամփոփել զանձն և յեկեղեցական իրաց գործ-
 առնութեանց, այնուհետև առտնին և լռելեայն պարապէր աննախանձ
 մշտամանուկ մուսայիցն և հայկականն Տրի, և անդ յափունս աշխարհամուտ
 վոսփորոնի, և աստ 'ի զանխուլ կարակունմն կղզեկի հանդարտեալ Հան-
 դրին գողոյս. ուր կրկին դարձ յարեելից արարեալ զեօթանասնամենիւք
 ուրեմն, անդլակի ևս և յարաջան հանապազորդէր 'ի սիրային թերթն .
 մերթ զընտիր ընտիրս 'ի գործոց մերոց դասընտիր նախնեաց կշռութիւն
 և զտութեամբ գրչագիր մատենից՝ 'ի կնքագիր մամուլս ընծայելով, (յորս
 գէթ 'ի հարեանցի արժան է գամ մի յիշատակել զմատենից մատեանն զԱս-
 տուածաշունչն, զոր բազում զգուշեալ և քննութիւն և յստակ և պայծառ
 որակաւ տպագրեաց) . և մերթ 'ի ծաղկաբաղս ելլենիկ և այլազգի հանճա-
 րոյ՝ հայերէն դարձուածով: Վասն որոյ և յանկազոյն իւրոյ նախնոյն և առաջ-
 նոյս մերոյ փերդողահօր կարէր ասել զանձնէ, թէ «Ես այր եմ ծերացեալ և
 անպարապ 'ի թարգմանութեանց» . 'ի բաց թողլով, գէթ ըստ մերոյ տե-
 սութեանս, զնիւնանդոտն ևս ձայն. զի ոչ միայն հետս ախտից ըստ յա-
 ռաջատութեան տիոցն ոչ նշմարէաք 'ի նմա, այլ թուէր իմն եթէ յարա-

կիրթ դեղերանքն 'ի մտաբաց և 'ի մշտադալար դպրութիւնս՝ թէ ոչ յետս ընդդէմ՝ զհասակն յերիտասարդութիւն վարէին, գոնեա յաստոյ անդր առկայեալ ունէին: Եւ էր մեզ ակն ընդ խորենեան քերդողահօրն տեսանել և զսա 'ի խորագոյն ալեւոյթս, որպէս ոսկէփունջ հասկ ցորենոյ բարձրացեալ ատրճացեալ 'ի հոյլս հնձոց ճարտար և հատու գրչին իւրոյ. ական ունէին և բազում վայելողք բազմապատիկ վաստակոցն՝ առաւելագունից ևս վայելից. ական ունէին և նորախայծ հանճարք համբակաց՝ 'ի լուսոյ և 'ի հրոյ հոգւոյ նորին առնուլ նշոյլս և եռանդն նոր. 'ի զուարթութենէ շրթթանցն՝ յորդորս և խրախոյս, և 'ի հարուստ ամբարոյ մտացն՝ քաղել նորանոր պարէնս և փշրանս գիտութեան լեզուիս և դպրութեանց: Եւ ախտըն իսկ մահաբեր՝ նովին իսկ յանկարծահաս երեմամբն, և անկորուստ զգաստութիւն անձինն, և մեծահաւատ փափագանօք ընդունելն զսուրբ խորհուրդս, զթոյսակն անդարձական ճանապարհին և զօծութիւնն հոգեմրցիկ հանգիսին, և զյետ այնոցիկ 'ի վերայ եկեալ կազդուրումն, և անդրէն թօթափելն զմահիճս և յառնել և նստել և յայց դրակցացն եղբարց ելանել, և խօսել և հարցանել ըստ սովորութեան զսովորեալն, այս ամենայն ոչ միայն տենչալի՝ այլ և յոյժ հաւատալի երեցուցանէին զվերջոտնել մահուն. մինչ նա դեռ թաքուցեալ ընդ վարագուրաւ յուսոյ մերոյ՝ մենքենայէր զիւր զխաբէական հնարան, առ յանկարծուց 'ի վերայ հասանել անձողալրելի որսոյն, միանգամայն յափշութիւն և 'ի սուգ կրթեալ զսիրելիսն և զհոգեկիցս: . . .

Այլ ոչ նա ինչ, ժմերտն այն կարծեցեալ օրհաս, այլ դու ինքնին որ կենաց ես կամեցող և հանգուցիչ յերկարելոց 'ի վերայ երկրի, որ և յամենայն հետս մահահոտս սիրես կենդանագրել զիծս անմահութեան, որ և ստէպ քո հոգեխրախոյս տնօրէնութեանցդ յիշատակօք այց առնես և զօրացուցանես զհոգիս հաւատացելոց քոց. որ ուսուցանես զկեանս համբուն աշխարհիս՝ մահ գոլ, և զվախճան կենացն ծնունդ յանվախճան կեանս. դու և աստանօր 'ի լուսաբեր երեկոյի տարեկանաց քո հրաշափառ ծննդեանդ՝ ճեպեցեր զսորայս՝ զոր սգամբն՝ զծնունդ անմահից կենաց. և հազիւ իմն ճոռնեցուցեալ զդուռն մահու՝ զբախելն զբանալն և զփակելն մի արարեալ, առեալ տարար 'ի մէնջ զմեծն զայն մեր եղբայր և հայր, զմեծն հոգի՝ յոր թիւք աստուածայնոց քոց զօրութեանց ընդարձակագոյնս կերպաւորէին. և 'ի վերանալն յանկարծուց՝ խորագոյնս նշմարեմք զմնացեալս 'ի միջի մերում պարապ, զմեծութիւն և զգին 'ի բաց առելոյն առ 'ի մէնջ: Եւ զի առ 'ի քէն ել հրամանն, Տէր ոգեսէր, քեզ երկիր պաղանեմք ափ 'ի բերան. որ ոչ այնքան երբէք թուիս մեծ երեւել խոնարհութեամբդ՝ 'ի մահացուացս միջի՝ որքան 'ի բառնալն յերկրէ զմեծամեծս մարդկան, զարս զօրութեանց, զկորովի և ըզպանծալի հանճարս. և 'ի հիացմանս մերում՝ առաւել քան յունայնացեալն յայն 'ի շնոյ կենաց՝ յառեալ հայիմք 'ի բարձողդ շնչոյն հեզիկս սլացելոյ: Եւ դու, Տէր, դու կաս 'ի միջի մերում, և ոչ անհաղորդ մերոցս կրից, որ ինքնին գիտես զինչ կրի 'ի մարդումս. և յիշեալ զքո երբեմն մտերմութիւն ընդ մարդկան մահացուաց և զաղապատանս հարազատաց, արտասուել իսկ ոչ սպուժես. համայն և այնպէս չարձակես աստանօր զքաղցրաբարբառ հողմն շնչոյդ, զորոյ ոչ գիտեմք զօրէնս գալոյն և երթալոյ, առ

‘ի սաստել բարապանաց ստուերաքնակ տնկանն’ ‘ի բաց առնուլ զվէջն վհատեցուցիչ . այլ և խիզախեալ ցրտին հարկին՝ ջնուլոյ յաստուածային շնչոյդ՝ երթայ կափուցանել և կնքել անստնանելի կնքովն՝ զդուրս յետին մտիցն . . .

Արդ եկ, խոնարհեաց խաղաղեաց ‘ի խորս համատարած գրկաց յաւիտենականն հանգստեան, և դո՛ւ գգուելիդ մեր զլուխ . Գլուխ բարձր և լայն, հայր մեր և եղբայր Արսէնիէ . որ յաստուածապարգէ բաստից բնուածեան ընկալեալ ձիր չքնաղ զբազմածին բազմազեղ գանձս մտաց, և մասն Մեծ կոչելոյ յաշխարհէ, անտատին ‘ի մանուկ տիոց նուիրեցար ‘ի թիւս փոքունց քրիստոսեան հօտին, և մինչև ‘ի վախճան ‘ի նմին ժուժկալեալ կրօնաւորութեան՝ զմեծն մարտեար մարտ, մեծագունին ակն եղեալ յաղթանակի, անձին ուրացութեամբ անձին յաղթել և յինքեան թագաւորել . որով և զահեղ հոսանս ամեհամուղ հանճարոյդ՝ սանձակոծեալ աղու և փոքու լծական Յիսուսի, դաստիարակեցեր ընդ ցածուցեալ արահետս իմաստից, ընդ նրբին շաւիղս գեղայնոյն և աղնուի, և յագուգայս ողորկ և ներկուռ բանի . թափեալ ‘ի քրայս հնապանծին և քոյինանորոգ արամեան բարբառոյ . ուլ նահապետդ և Նեստոր մերոյ դարու ժամանակի հայկական խօսից և դպրութեանց, և քերդողահայր մեզ երկրորդ, ոչ ինչ կրսեր և անգոյգ յընտրութիւնս քերից հայրենականաց բայից, և ‘ի տարփատենչ հետևողութիւն ելլենականաց գեղածաղիկ ախորժակաց և հնարից . մրցողդ սիսակեան բամբռամբք ընդ պինդարեան և որատեան քնարաց, հայացուցիչդ Հովերի, և հիացուցիչ հակողին Աւպիոնի . քաջուշիմդ քաղցրահաւաք մեղուաց, ‘ի զանազան մարգաց զբաւրութեանց ազանց՝ զանուշագոյնս և զառողագոյնս ճաշակաց փոխարեւել ‘ի հայկական դահամունս մտաց . — որովք ակաղճեալ իբրու բլիշաբաժին խանդ և բողբոջազարդ բոլորիւք՝ կառուցեալ կայիր ‘ի գերոյիմպեան կատար մերոյս Մասեաց, ծառ ամբարձուղէյ և հինաւուրց, յաղթ և կուռ հասակաւ՝ հանուրց գերազանցեալ և հովանաւորեալ չորջակայից հայկաստեղն տնկոյց . — զոր եթէ աստ ուրեմն անհաշտ վրիժակն այն կենախուղ՝ որպէս մայր մի հաստարմատ և թաւոստեան ‘ի կատարաց լեռանց բարձանց ‘ի սնարիցն Սանիրայ՝ տապարատաշ քշտելով և գետնաքարշ թաւալմամբ՝ փլոյզ եբեր իջոյց ‘ի վհաքատակ խորս տապանիս, մի և մի բնաւ անչքիս . այլ կաս մնաս անդարշ ‘ի դիրս դադարման ամենայն հողարոյս հաստուածոյ . ուր չոր և դալար զմի օրինակ կոճողեալ կաշկանդին . ուր ընդ զոպայից հեզոց՝ հարթ հաւասար ցածնուն և վարսադիտակնք ամպաճեմք, ընդ միով վերապահեալք յուսով՝ միւսանգամն ընձիւղման յանթարշամ դալարութիւն, յազդման մանուածալ գեւմանց կենսացընցուղ կողից նորոգողին հանուրց աշխարհաց :

‘ի սոյն արդ յայս նախապարգէ շիթս աստուածեանն օշարակի, — որ առաւել քան զքաղցրացեալն յառաջնաճաշակ քիմս քոյ և զանմոռաց առ ‘ի քէն հիւթս թրակեան դայեկիդ ¹, գիտէ սնուցանել յանծորելի կեանս, և քան զլոյմբիականն Ամբրոսիա պաշտի յերամս հոգեաց ճմաւ .

¹ Զամս երես ասէ իսկ ինքն յիւրաքեր վարս իւրում անեալ կաթամբ յոյն ստնտուի, « և այս թերեւ իցէ, ասէ, նիւթական պատճառ հեղինասիրութեան նորա մինչև ‘ի սպառ » :

րիտն ելիւեայ, — խառնեալ և զկսկծաբեր տարախս մերոց արտասուաց, ողջոյն տամբ խոնարհ խշտեկիդ որ զայդքանոյ մեծիդ ոգւոյ ծածկէ առ 'ի մէնջ վսեմական և տարփալի երեւոյթ' 'ի մոմայատակ հեղեալ մոյնս մահու. և ոչ 'ի կուճ և 'ի խիճ կտտեալ քեզ այդանօր շիրիմ' և սափոր. ոչ անդրիս և քանդակս պատկերացուցիչս արժանաւորաց քոյոց վաստակոց. ոչ արձան յիշատակի ըստ ախորժեղեաց քոց սիւրբայից յերկրեալ 'ի բան չափական կամ արձակ ընթացիկ. ոչ մի քեզ պսակ պառնասեան կամ շիւղ յոստոց իսթմենից, և սաղարթ վտարանդի 'ի սիրելեացն քոց ծիածածան ելիկլաղայց. ծն, և ոչ սրբազանեալն 'ի սաղմոսաց' վարսակոծն երկրամածն հողահամբոյրն ջրասուզակն ուռենի վարանական, նշանակ նժդեհհուլթեան և անդարձական տարազնացութեան, զորոյ երեւադին ճապուկ ծղեաց կախէաք արդեօք դքս զհրաշարուեստ տաղասացիկ և հայկանուագդ բամբիռն, սքոյեալ քոյինակրօն սեւասարաս և սրբազանեալ զխաչուքդ փակեղամբ, 'ի խանձ և 'ի մորմոք համայնից 'ի քեզ սըրտացելոց և սխրացելոց. կալ յերևանի, — որպէս բարձրաձաղկ մի ոստ 'ի համապարփակ կուտակութեան ջուրցն այեաց' 'ի կուռանս ոտից ընդվայրայած կամ մոլորահետ հաւու, — 'ի հաճոյական դադարս և 'ի խոհս մուսայասէր մտաց, և հոգեջան տքնողաց 'ի խորհուրդս հանդերձելոց : Ոչ մի յայսցանէ առ 'ի մէնջ' քեզ, որ շատ իսկ նշմարես յաներեւոյթս աստէն առ ոստ տապանիդ' պատկեր անպատիր' զմերս գութ և գորով հարազատ և արգադիր. յաջմէդ կարկառեալ զյուշ և զպարծանս հայրենեաց, և յահեկէ զգարմանս և զվկայութիւն օտարաց սքանչացելոց . իսկ 'ի սնարից կուտէ' զհրաշալիս հանուրց իմացուածոց յերկրի' զկուսամայր Հաւատս' սլացական սիրոյն բոցով 'ի սիւն սրտին, և խարսխաձև խաչիւն յանութ, երկդունբ զթալիր գրկօք շաղապատեալ զգլխովդ . որ թօթափեալ աւադիկ զամենայն, և զմուսայից և զմեր և զառհասարակ մահահոտ հեթեթանս' ելեր խոյացար խառնեցար 'ի բուն տարփելիս և խընդրելիս խորազնին հոգւոյդ, 'ի հրապարակ իսկից և էից' զորոց աստէն հազիւ եթէ զուրուականս նշմարեմք առ աչօք ինչ պատկերս. և որպէս չըդարչ մի մաշեալ կամ վերարկու միաճարմանդ' յանկարծոյն յական թօթափել' հոլոնեալ զամենայն երկրախառն իմացուածս, զհնարս և զցնորս բանաստեղծից մտաց, յաղբիւրն յարեն յակնն իսկաբուխ և համապայծառ լուսոյն պշուցեալ լինիս վակժոյժ ակնկառոյց, արծուիդ սուրակն յերկրի, գերազօր սրակնացեալ արդ այժմիկ ազատական և անարգել համալըջիկ հոգւոյդ աչօք և թեզք : Արդ ծն անդր 'ի բաց առ 'ի քէն ամենայն մարմնաւոր և մտացածին. թող թօթափեցին և դափնիք Ապոլոնի, խամրեսցի և նեխուրն նիմէական, նուազեսցին և հեզանաղ նուիրակուլ թիւնք մտավարժիցն կամենայց, տարադրեսցին ամենայն ատտիկեցի և եսպերացի թելադրութիւնք. և մէն դու միայնակ ստոյգ իսկուրհէ, Դըշխոյ յաշխարհիս յայսմիկ' Հաւատք, — որ առ 'ի գութ կուսածին ծննդոցդ տեալ բաւեալ աննիազ' սպառեսցիս 'ի հուսկն երեկոյի երկրիս, և յայգս այդուն աներեկն աւուր' յաւետարանել հոլաթեան հաւուն գերապանծի զանմահութեանն արևագալս' յեղեալ փոխեսցիս միասցիս 'ի թագաւորն երկնից' 'ի Սէր. դու միայն ստոյգ և զգաստ և սփոփականագոյն իսկուրհէ. դու լցցես զներքին և զարտաքին տխրորակ տապանիս. ակն և մատն

անխոտոր 'ի հետոց հրաժարելոյս առ 'ի մէնջ հոգւոյ՝ ուղղեալ հասուացես
զդա յանթիթիթն իւր նպատակ, 'ի լոյսն, 'ի սէրն, 'ի ճշմարտութիւնն,
'ի Բանն բուն, յԱստուածն յաւիտեանական...

Իսկ զինչ քեզ արդեօք, հոգի հզօր և հեղացեալ, զինչ և 'ի ճայրո-
տեալ գրչէս և 'ի վերջացեալ վանկիցս, նա մանաւանդ 'ի տրորեալ սրտէ
աստի, որ ընդ առաջինսն քան զյոյովս 'ի քոց ծանօթից՝ առնկալեալ
պահէր զմեծ քո յարգ և զսէր յանդորրու խորութեան իւրում, քան 'ի
յեղեղով 'ի վերին երեսս. զինչ 'ի մատանց աստի տատանելոց և 'ի շրթ-
թանց յրտուցելոց յանբանասէր երկրէ, և 'ի համր և 'ի յամուռոտ մտաց.
զինչ քեզ առ յինէն ողջոյն վերջին և բան դամբանի, քան թէ զայն ամե-
նայն բան զսպեալ 'ի նոյն 'ի սրտին թաքնարանի, զմին զայն միայն նուա-
գել միանգամ ևս և միւս անգամ և բազում անգամ, զյոյժ հաճելին քո
և զիմ զերգն այն երգոց՝ աստուածագոյնիկ մերոց հոգեբազուաց, զոր
զոյգք երբեմն 'ի միում կալով եղեր աշխարհածովուս՝ նուագէպք. իսկ
այժմ, եհէ, այն ինչ փոքու իւրք անշատեալք ժամանակաւ, խտրոց քանի
մեծավիհ, 'ի միջի անշրպետ տարածանի. դու յարեգդէմն պրծեալ ան-
թաց և անզանգէտ ոտիւք՝ կաս յափն կարմրակոյտ կոհակացն, ընդ թըմբ-
կուհեացն և տեսանողացն պարու, զազատութեանն հարկանելով մասն.
ես տակաւին յեգիպտականս պանդխտութեան՝ վարագուրեալ կտակա-
րանաւ 'ի գրկի, գայթ 'ի գայթի դեղեկեմ՝ յերեկորնեայ ափունքս. — նուա-
գեցից սակայն զերգն զայն միջասահման երկրի և երկնի, քեզ յանդորր և
'ի հեշտ, ինձ 'ի յոյս և 'ի խրախոյս. « Հաւատ ունելով, հոգի խաղաղութեմ,
» երթ առ Արարիչն՝ հայցելով Աճ իմ հանգստի... Երթ եղբայրակիցդ իմ,
երթ աներկիւղ և համարձակ. զի ոչ միայն դատաստան ահեղ այլ և զթու-
թիւն հոգեսէր ունի զճանապարհդ. նեղ և անձուկ է և այդ փողոց, այլ
նոյն՝ որ հանէ 'ի դուռն անմահից կենաց. « Աստուած իմ, հանգստի » : « Որ
ետուր հոգի՝ Յիսուս, զսա պահեա... Թագաւոր երկնաւոր, հանգստի զհո-
գի սորա, յիշելով սորա զհաւատս » : Պահեա պահեա զսա, Յիսուս, զի
'ի քեզ պարուրեալ ամփոփեցաւ, որպէս հատ մի ցորենոյ անկեալ 'ի գոգ
հայրական ագարակիդ. հանգստի հանգստի, Յիսուս, զբարգաւաճն զայն հո-
գի՝ որ յերկրաւոր աշխատութենէն դառնայ առ քեզ. և եթէ բիծք ինչ
արատեցին ուրեք երբեք զառ 'ի նմայն տաւորեալ զյատակութիւն պատ-
կերիդ, ըստ անհրաժեշտ, աւանդ, կարեաց գայթոտ և վեհերոտ բնու-
թեանս, ըստ դիւրաստղապ սխալանաց հոգեղէն զանգուածոյս, և ըստ
զաղփաղփուն մտացս յածման, յորոց յոյժ սակաւուց 'ի մարդկանէ շնոր-
հես անսայթաք և անսպի ճողորպրել, և չիք մարմին լուսաւոր յերկրի՝ ո-
րոյ չիցէ և ստուեր մթարկու, ոչ հուր՝ որ ոչ ծնանիցի և մոխիր խափու-
ցիչ, և ոչ հզօր՝ որ ոչ հզօրագոյնս պահանջիցի, թող թող, Յիսուս,
զարածն և զբիծ յարձակեալ 'ի հոգի՝ որ « Գո խաչի և յարութեանդ հա-
ւատաց » : — Լուսն լուսն հեշտալուր Յիսուս, զաղտն անբնական՝ քո ա-
մենաքաւիչ արեամբդ, զոր պատարագաւ առ 'ի մէնջ քեզ և քե մա-
տուցանեմք վասն դորա. — սրբեա սրբեա՝ ամենայն սրտի սէրդ Յիսուս,
քո անյիշատար ներողութեամբդ զամենայն որ 'ի նմա թերի երևեալ անա-
չառն արդարութեան. — հան հան ամենափրկիչդ Յիսուս, զհոգի սորա

'ի քրայիցն՝ քառութեանց՝ ուր զյետինն պահանջին անքարակիտ՝ առ պարզ-
երես յանդիմանութիւն քանքարատուր Տեառնն իւրոյ, և միշտ յօթնական
քո բաղմապատիկս, 'ի պատրաստեալն 'ի սկզբանէ յաւիտենից. — փու-
թա՛ փութա՛ անանջրպետդ 'ի սերողացն քոց և 'ի հաւատացելոց՝ ամենա-
հասոյ Յիսուս, և ժամանեցո 'ի բարձունս՝ 'ի քեզ և 'ի Հայր քո և 'ի
Հոգիդ Սուրբ՝ զհոգիս զայս, որ ընտրեաց յերկրի քոյինակոխ անձով ճա-
նապարհաւդ հետեւ քեզ 'ի յերկինս... Ե՛լ սլացիր վերացիր հոգի սրբա-
մաքուր, լից զյաւիտենից կարօտ քո 'ի ծոց անվրդովն խաղաղութեան,
մուտ յուրախութիւն և յարքայութիւն հաստչին քոյ. » Ի քաղաք Տեառն
» զօրութեանց և 'ի քաղաք թագաւորին մեծի՝ ուր ժողովք սրբոցն են 'ի
» խաղաղութեան, գնասցես յուսով, և հանգիցես ընդ հրեշտակաց դասս,
» տեսանել զլոյսն յաւիտենից »: Ելեալ երթիցես 'ի քաղաքն յաւիտե-
նական, 'ի բազմականս արքայի մշտնջենաւորի, ո՛վ սպիտակացեալդ ա-
րեամբ արքայորդոյն՝ զոր և զենուիրդ երբեմն քահանայօրէն 'ի վերայ
երկրի. արկցես այդրէն դքս զօրէնս անկապտելի զարդուդ, խոյրաբարձ
վակասակիր քան զՍհարոն, պճղնաղգեստ քան զՄեքքիսեղեկ, կարմրորակ
որպէս փեսայ ելեալ յառաքատէ, և շուշանափայլ քան զհարսն 'ի կու-
սածաղիկ սրսկապանաց. և թէ՛ ախորժես՝ երթեալ կացցես և անդ 'ի վեր-
նայարկս ապարանից սրովբէասպան Սիովնի՝ երաժիշտ մշտերգու. քնար
'ի նորաստեղն 'ի հրաշարժ 'ի համբուրելի մանրակտիտ մատունդդ ա-
ռեալ զգասապետին Իսրայելի և զըստ մարմնոյ նախահաւունքո Դաւթի.
կամ թէ՛ զնոյն ինքն գքերովբիմայ սաւառնաձայն սիրատարափ աղիս. և
երգեսցես զիսկապանն զգեղեցիկ և զազնիւ, յոր այնքան ընդ աղօտ նշմա-
րելով զմայլելիւրդ աստէն ընդ արեգակամբս. երգեսցես զնոյն ինքն զանըս-
կիզբն և զանվախճանն զՍէր, անգրաւական յաւիտենականութեանն չա-
փով... Եւ յորժամ, յետ սակաւու միոյ երբի, հասցէ և հոգւոյս այսմ
ողողի՝ երթալ դքս ճանապարհ, որպէս դուդ զնախայլոց, ժամանակես-
ցիս նմին ընդ առաջ՝ քոյովդ այդու աստուածապարակ քնարաւ, հրա-
ւիրել՝ ուր սայս այժմիկ գքեզ յուղարկել թեակոխեալ թոթովէ:

Այլում

